

ROMA/CIGÁNY ÉLETUTAK ÉS IDENTITÁSOK. ANTROPOLÓGIAI DOKUMENTUMFILMEK PEDAGÓGIAI ALKALMAZHATÓSÁGÁNAK LEHETŐSÉGEI.

DOI 10.35402/kek.2025.2.4

Absztrakt

A tanulmány a roma/cigány identitások sokszínűségével és a társadalmi befogadás kihívásaival foglalkozik, kiemelve a „Kik vagyunk és miért?” című dokumentumfilm-sorozat felsőoktatásban való alkalmazását. A filmsorozat személyes elbeszéléseken keresztül, érzékenyen mutatja be a roma/cigány közösségek mindennapi életét, segítve a roma/cigány identitások komplexebb megértését. A tanulmány azt vizsgálja, hogyan lehet a dokumentumfilm-sorozatot hatékonyan felhasználni a pedagógusképzésben a kulturális érzékenyítés és az inkluzív oktatás támogatására. A gyakorlati módszerek közé tartoznak az irányított beszélgetések és a reflektív gyakorlatok. A tanulmány kiemeli, hogy a roma/cigány identitás dinamikus és kontextusfüggő, a dialektusok, a hagyományok és a társadalmi-gazdasági helyzetek jelentős eltéréseivel az egyes közösségekben. A „Kik vagyunk és miért?” sorozaton keresztül bemutatott életutak rávilágítanak a roma/cigány tapasztalatok sokszínűségére, ugyanakkor a társadalmi korlátokra és előítéletekre is. A sorozat oktatási célú felhasználása segíthet a sztereotípiák lebontásában, valamint az empátia és a kulturális érzékenység növelésében a pedagógusjelöltek körében. A tanulmányban kiemelésre kerül, hogy fontos lenne a pedagógusképzésbe integrálni, különösen a filmekhez kapcsolódó speciális interaktív gyakorlat-sorozaton keresztül, támogatva ezzel a roma/cigány tanulók sikeres iskolai integrációját.

Kulcsszavak: roma identitás, társadalmi integráció, antropológiai dokumentumfilm, permanens liminalitás, inkluzív oktatás

Abstract

The paper addresses the diversity of Roma/Gypsy identities and the challenges of social inclusion, highlighting the use of the documentary film series “Who are we and why?” in higher education. The film series sensitively portrays the everyday life of Roma/Gypsy communities through personal narratives, helping to develop a more complex understanding of Roma/Gypsy identities. The

study explores how the documentary series can be used effectively in teacher education to support cultural sensitisation and inclusive education. Practical methods include guided discussions and reflective exercises. The paper highlights that Roma/Gypsy identity is dynamic and context-dependent, with significant variations in dialects, traditions and socio-economic situations across communities. The life journeys presented through the “Who are we and why?” series highlight the diversity of Roma/Gypsy experiences, but also the social barriers and prejudices. Using the series for educational purposes can help to break down stereotypes and increase empathy and cultural sensitivity among teacher candidates. The study underlines the importance of integrating it into teacher training, especially through a specific series of interactive exercises linked to the films, in order to support the successful integration of Roma/Gypsy pupils in schools.

Keywords: Roma identity, social integration, anthropological documentary, permanent liminality, inclusive education

Bevezetés

A roma identitás korántsem egyetlen kategóriát jelöl, hanem az rendkívül összetett és sokszínű. A közbeszédben és sokszor tudományos diskurzusokban is gyakran általánosítva használják a „roma identitás” kifejezést vagy a roma és/vagy cigány elnevezést egy heterogén népességre utalva.

Ennek ellenére a róluk szóló különböző társadalomtudományi diskurzusok sokáig homogén egységként kezelték a romákat/cigányokat. Az 1980-as években azonban paradigmaváltás történik. A roma/cigány közösségekkel kapcsolatos társadalomtudományi szövegekben előtérbe került a heterogenitás és tényyszerűvé vált, hogy a roma/cigány közösségek nem tekinthetők egyetlen csoportnak. A mai megközelítések azt is hangsúlyozzák, hogy egyetlen „roma történelem” és „roma kultúra” nem létezik, hanem roma/cigány kultúrák és roma/cigány történetek léteznek. Vagyis a homogenizáló beszédmód, amely objektív ismérvek alapján kívánja a romákat/

cigányokat más csoportoktól elhatárolni, eleve kudarcra van ítélve, mert figyelmen kívül hagyja a csoporton belüli sokféleséget és a társadalmi valóság komplexitását. (Oblath 2006:51)

Magyarországon belül három markánsan elkülönülő roma/cigány csoportot lehet megkülönböztetni: a magyarul beszélő romungró cigányokat, a magyarul és romani nyelven beszélő oláh cigányokat, valamint a magyarul és a saját archaikus román nyelvet beszélő beás cigányokat, akik különálló szokásokkal és identitástudattal rendelkeznek. Ráadásul maguk a közösségek sem azonosulnak a rájuk „erőltetett” kategóriákkal: egyes csoportok pl. nem fogadják el a „roma” elnevezést, és bár a „cigány” szónak sokak szerint egy pejoratív konnotációja van a köznyelvben, mégis sok közösség igyekszik visszaszerezni ezt a korábbi önelnevezést, mint identitásuk fontos részét. (Gulyás 2021) Ez rávilágít arra, hogy a roma/cigány identitás nem tekinthető homogén, statikus kategóriának – sokkal inkább a *roma identitásokról* érdemes beszélni.

A roma identitások sokfélesége – nyelvi, kulturális és történelmi identitások

A roma identitások változatosságának egyik alapvető forrása a transznacionális jelleg. A romáknak/cigányoknak soha nem volt saját nemzetállamuk; bárhol élnek is a világon, kisebbségként jelennek meg egy többségi társadalomban. (Bocsi 2015) A diaszpóra jellegből adódóan a roma/cigány közösségek identitása mindenhol kisebbségi identitás, melyet erősen befolyásol a többségi környezettel való együttélés (Bocsi 2015; Marushiakova Popov 2010). Vagyis a roma/cigány identitások ebben az értelmezésben mindig relációs jellegűek: más csoportokhoz viszonyítva nyerik el konkrét tartalmukat. (Durst 2010; Gulyás 2021) Így a roma/cigány kategória önmagában nem értelmezhető, egy üres konstrukció, jelentését a nem romákkal/cigányokkal való érintkezés során nyeri el – vagyis a többségi társadalommal való viszony ad konkrét formát az etnikai identitásnak. (Durst 2010; Gulyás 2021) A roma/cigány etnikai identitásokat tehát kettős meghatározottság jellemzi: egyrészt az önbesorolás (önazonosítás) folyamata, másrészt a külső kategorizálás, mivel a többségi társadalom homogén csoportként címkézi őket. (Jenkins 2005; Oblath 2006) Különösen ez utóbbi – a kívülről történő címkézés – bizonyul meghatározónak a roma/cigány identitás egységes keretének kialakításában (Oblath 2006; Gulyás 2021). Más szóval, a romák/

cigányok sokszínűsége ellenére a többségi társadalom körében és néha a szakmai diskurzusokban is az egységes csoportként történő kezelés a meghatározó, ami hatással van az identitás alakulására. Ugyanakkor a belső önazonosítás szintjén a roma/cigány közösségek tagjai élesen megkülönböztetik magukat aszerint, hogy melyik nyelvi-kulturális csoporthoz tartoznak; ennek megfelelően a különböző alcsoportokban eltérő csoportidentitások alakulhatnak ki. (Pálos 2010) Marushiakova és Popov a multidimenzionalitás fogalmát használja annak a jelenségnek a leírására, hogy a roma/cigány identitások egyszerre több szinten is értelmezhetők, és nem lehet sem homogén, sem statikus: csak társadalmi kontextusban, más csoportokkal való kölcsönhatásban értelmezhető. (Marushiakova – Popov 2010) Így például egy roma/cigány személy identitását meghatározhatja a helyi közösséghez (mondjuk egy falun belüli roma/cigány közösséghez) való tartozás, míg az identitás egy másik dimenziója a tágabb roma/cigány etnikai csoporthoz való kötődés, amelyet az adott ország nemzeti kisebbségi kapcsolatrendszere keretez. Az identitások kialakulását tehát egy többszintű halmaz alakítja: *mikroszinten* a személyes tapasztalatok és a családi-szociokulturális környezet, *mezoszinten* a roma/cigány közösségen belüli diskurzusok (például a roma emancipációs törekvések és a roma/cigány közéleten belüli törésvonalak), *makroszinten* pedig az állami kisebbségpolitika és a társadalmi intézményi struktúrák. (Gulyás 2021) E hatások együttese alakítja, hogy egy adott roma/cigány személy hogyan éli meg saját roma/cigány identitását és mindez milyen formában fejeződik ki a különböző élethelyzeteiben.

A roma identitások dinamikus, kontextuális jellegét számos hazai kutatás is megerősíti. Kemény István és munkatársai klasszikus szociológiai felmérései már a 2000-es évek elején rávilágítottak, hogy a magyarországi roma/cigány népesség önazonosítása nem egysíkú: van, aki elsődlegesen magyarnak tartja magát, és a roma/cigány hovatartozás csak másodlagos számára, míg mások kifejezetten romaként/cigányként határozzák meg identitásukat, megint mások pedig kettős identitást vállalnak, egyszerre kötődve a magyar nemzethez és a roma/cigány közösséghez. (Kemény et al. 2004) Az ilyen kettős identitás vagy kettős kötődés egyáltalán nem ritka jelenség a roma/cigány diplomások/közéleti szereplők körében: büszkén vállalják roma/cigány identitásukat, miközben teljes jogú tagjai szeretnének lenni a többségi társadalomnak és erős magyar nemzeti öntudattal rendelkeznek. (Gulyás 2021) Ez

azonban nem mindig problémamentes folyamat, amint arra a következő fejezet röviden rávilágít.

Roma/cigány identitás és társadalmi integráció – Az asszimiláció és az identitás dinamikájának hatásai

A kisebbségi lét dilemmái között az egyik legjelentősebb az asszimiláció kérdése. Az állami asszimilációra való törekvés már a 18. század második felétől, a tartós együttélési feltételek megteremtésének időszakát követően megjelent a felvilágosult abszolutizmus uralkodóinak rendeletei nyomán. Majd kétszáz évvel később Kelet-Európában a kommunista pártok politikája is egyértelműen a romák asszimilációjára irányult. (Kotics 2020:19, 29) Ez az út azonban elmentmondásokkal terhes: bár látszólag a társadalmi integráció ígérését hordozza magában, de az identitás elvesztéséhez vezethet, és a legtöbb esetben nem szünteti meg a diszkriminációt. Azok a roma/cigány személyek, akik egy társadalmi mobilizáció során (pl. értelmiségivé válás során) eltávolodnak a kibocsájtó származási közösségükből, gyakran tapasztalják, hogy a többségi társadalom nem fogadja be őket teljes egészében, miközben saját közösségükben már elvesztették korábbi kapcsolatukat. Így a társadalmi mobilizáció során a „két kultúra közötti lét csapdájába” rekednek: már nem érzik magukat a saját kibocsájtó közösségük tagjának és a tágabb többségi társadalom tagjának sem. A magyarországi roma/cigány diplomások életútját vizsgálva ezt a helyzetet Viktor Turner liminalitás elmélete alapján a „permanens liminalitás” fogalmával írom le. (Gulyás 2021) Victor Turner (2002) értelmezésében a liminalitás két társadalmi státusz közötti, átmeneti állapotot jelöl; a roma/cigány diplomásokra irányuló kutatási eredményeim azonban arra utalnak, hogy a roma/cigány diplomások esetében ez az átmeneti állapot állandósulhat: a felsőfokú végzettség megszerzésével és a társadalmi mobilitás révén bizonyos mértékig eltávolodnak a (roma/cigány) származási közösségüktől, de a többségi társadalom, különösen a „szakmai elit” nem fogadja el őket teljes mértékben. Így identitásukat gyakran a „két világ között” létének feszültsége határozza meg: egyszerre kell megfelelniük a saját kibocsájtó származási közösség és a tágabb többségi és szakmai társadalom elvárásainak, ami identitásválságokhoz is vezethet. Mindez pedig komoly hatással van az egyén önképére és értelmiségi szerepfelfogására. (Gulyás 2021) Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a roma diplomásoknak a hagyományos roma/cigány kultúrától való eltávolodása

nem jelenti a roma/cigány identitásuk feladását. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a roma/cigány diplomások többsége a társadalmi integrációra való törekvés során nem kívánja feladni kulturális gyökereiket: úgy szeretnének a tágabb többségi és szakmai közösség tagjaivá válni, hogy nem adják fel kibocsájtó származási közösségük meghatározó elemeit. (Gulyás 2021) A kutatás szerint a megkérdezettek mintegy kétharmada nyilatkozott úgy, hogy a számukra fontos roma/cigány hagyományt őrzik és azokat értékként élik meg, és nem akarnak asszimilálódni. (Gulyás 2021) Csak kisebb részük – kevesebb, mint egynegyedük – választotta azt a stratégiát, hogy minden területen integrálódva szakít a kibocsájtó származási közösségük hagyományaival. Más szóval, a fiatal roma diplomások többsége „szelektív identitásmegőrző stratégiát” alkalmaz: integrálódni vagy integrálódni próbálnak a többségi társadalomba és szakmai intézményrendszerbe (felsőoktatás, munkaerőpiac), ugyanakkor megtartják kibocsájtó származási közösségük szokásainak bizonyos elemeit és büszkén vállalják roma/cigány identitásukat. (Gulyás 2021) Itt fontos hangsúlyozni, hogy ez akkor áll fent, ha az adott roma/cigány diplomás rátalál roma/cigány identitásának pozitív tartalmára.

Biczó Gábor és Szabó Henriett a „Kik vagyunk... és miért?” filmsorozat koncepciójának leírásában megemlíti a permanens liminalitás jelenségével sok esetben azonos „köztes kitettség” állapotát a mélyszegénységből, vagy más hátrányos léthelyzetből bekerülő fiatalok esetében. Tapasztalataik szerint „a saját szociokulturális környezetből hozott tájékozódási sémák érvénytelenek, de még nem áll rendelkezésre a készség szinten elsajátított tudás a befogadó környezet normáit és működési szabályviszonyait illetően”. A roma diplomásokra irányuló kutatásom eredményeiből ugyanakkor az rajzolódik ki, hogy a permanens liminalitás állapota akkor is fennáll, ha a többségi társadalom által közvetített normák és a működési szabályviszonyokhoz szükséges tudás már a születés óta fennáll, és a család aspirációs tőkéje a felsőoktatási tanulmányok folytatásához kifejezetten magasnak mondható. Vagyis minden feltétel adott a tágabb többségi és szakmai közösség számára a teljes befogadásra, de ez éppen a sok esetben diszkriminatív intézményi környezetben nem valósul meg. A szerzők a diszkrimináció jelenségét maguk is erősen megjelenítik a filmek koncepciójában, és a filmek legtöbbszörében a szereplők körében ez kifejezésre is jut. Ugyanakkor fontos elismerni, hogy az integráció mértékét befolyásolja az egyén kibocsájtó származási közösségének szociokulturális

héttere és a szülők aspirációs tőkéje, de önmagában nem ez jelent gátat a teljes befogadáshoz.

A roma/cigány identitások integrációs dinamikája közösségi szinten is megnyilvánul. Biczó Gábor több munkájában is hangsúlyozza, hogy a roma/cigány közösségek integrációját csak akkor lehet hatékonyan elősegíteni, ha figyelembe vesszük az egyes közösségek helyi kulturális sajátosságait és identitásmintáit. (Biczó 2019a; Biczó 2019b) Biczó szerint a különböző roma/cigány közösségek eltérő *integrációs potenciállal* rendelkeznek, amelyek szorosan kapcsolódnak a közösség történelmi tapasztalataihoz és identitástartalmához. (Biczó 2015) Más szóval, a roma/cigány identitások lokális értelmezése – például az, hogy a közösség mennyire nyitott a többségi normák átvételére, vagy mennyire ragaszkodik saját hagyományaihoz – jelentősen befolyásolja a társadalmi integráció lehetséges útjait. Biczó (2017) rámutat, hogy a roma/cigány integráció egyszerre jelent kihívást és/vagy lehetőséget, részben azért, mert a roma/cigány identitások a társadalmi-történelmi folyamatok következtében folyamatosan változnak. A modernizáció és az urbanizáció következtében a fiatalabb roma/cigány generációk identitása gyakran eltér a szüleikétől: a fiatalok a városi szubkultúrákban találhatják meg kifejeződésüket, míg szüleik a hagyományosabb roma/cigány kulturális formákat részesítik előnyben. (Biczó 2019b) Ez is azt mutatja, hogy a roma/cigány identitások nem egy statikus örökség, hanem egy dinamikus konstrukció, amely folyamatosan újradefiniálja önmagát. Biczó egyik tanulmányában bevezeti a sértődés fogalmát, amellyel a romák/cigány több évszázados kirekesztettsége következtében kialakult kollektív sérelemérzetre utal, amely ma is áthatja a romák/cigányok identitását. (Biczó 2022) Ez az áldozattá válás érzéséből fakadó identitáselem egyszerre lehet a közösségi kohézió forrása (az „együtt szenvedés” érzése) és az integrációt akadályozó tényező, mivel erősítheti a többségi társadalommal szembeni bizalmatlanságot. Biczó ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a hagyományok pozitív újraértelmezése és tudatos ápolására való törekvés a lokális identitás megerősítésének egyik kulcsa lehet: ha a roma/cigány közösségek úgy határozzák meg önmagukat, hogy fenntartják és ápolják saját kulturális értékeiket, de alkalmazkodnak a megváltozott és fejlődő társadalmi környezethez, akkor identitásuk egyszerre lehet stabil és nyitott. (Biczó 2019a) Látható tehát, hogy a roma/cigány identitások nem jelentenek merev kategóriát, hanem az egy többretegű, számos tényező által alakított és változó konstrukció. A

heterogén roma/cigány csoportok között kulturális, nyelvi és regionális különbségek vannak, amelyek az identitás különböző formáit eredményezik. A kisebbségi lét, a diaszpóra lét és a többségi társadalomhoz való viszony a roma/cigány identitások univerzális keretét adja, de ezen a kereten belül rendkívül nagy a variabilitás, attól függően, hogy az egyén milyen szociokulturális kontextusban él, milyen stratégiákat alkalmaz identitása megélésére, és milyen tapasztalatokat szerez a többségi társadalomról. A Biczó által említett áldozattá válás érzéséből fakadó identitáselem egyszerre lehet a közösségi kohézió forrása és az integrációt akadályozó tényező, de ugyanennyire lehet az áldozattá válás érzése a roma emancipációs törekvés egyik meghatározó eleme is. A hazai roma emlékeztetpolitika létrejötté ugyanis a roma nemzetépítési törekvésekbe ágyazott. (Binder 2008; Binder 2010.) Vagyis úgy tűnik, hogy a történelem során megélt diszkriminációs atrocitások a roma emancipációs törekvésekben nem egy traumatizált identitást eredményeznek, hanem a roma emancipációs törekvések meghatározó elemivé válnak.

A roma/cigány diplomások közéleti szerepei és identitás stratégiáik – Az első generációs roma/cigány értelmiségiek tapasztalatai és identitáskonstrukciói

A roma/cigány középosztály és értelmiség megjelenése új fejezetet nyitott a roma/cigány identitás fejlődésében. A roma diplomásokra irányuló kutatási eredményeim azt mutatják, hogy az első generációs magyarországi roma/cigány értelmiségiek/közéleti szereplők identitásstratégiája eltér a fiatal roma/cigány diplomások és a diplomamegszerzés után álló fiatalok identitásstratégiától. Az interjúk narratíváiból több identitáskategória rajzolódott ki az alapján, hogy a felnőtté válásuk és értelmiségivé válásuk során történtek-e változások a származási közösségük eredeti identitásstratégiájához képest, és ha igen, milyen külső hatások váltották ki ezeket a változásokat. (Gulyás 2021)

A kvalitatív elemzés *hat fő külső tényezőt* azonosított, amelyek mentén a korábbi identitásstratégia megváltozhatott: (1) *párkapcsolat* – például a partner hatására bekövetkezett identitásváltozás; (2) a *roma/cigány értelmiségiek formálódását támogató szervezetek* (roma szakkollégiumok, mentorhálózatok) inspiráló hatása; (3) a *vallási megtérés* következtében kialakult új értékrend és identitásfelfogás; (4) a *diszkriminációval kapcsolatos személyes*

tapasztalatok által kiváltott identitás-átértékelés; (5) a más roma/cigány értelmiségekkel való találkozások és az általuk mutatott értékközvetítés hatása; és (6) a középiskola, felsőoktatás identitásformáló szerepe. (Gulyás 2021)

E kategóriák mentén fontos hangsúlyozni, hogy a roma/cigány diplomás interjúalanyok többségének életében valamilyen – gyakran egyszerre több – tényező jelentősen alakítja a saját roma/cigány identitásához való viszonyát. (Gulyás 2021)

A kutatás kvantitatív kérdőíves felmérésének eredményei is megerősítették a kvalitatív megállapításokat: a felsőfokú végzettségű romák/cigány többsége társadalmi integrációra törekszik anélkül, hogy teljesen feladná roma/cigány identitását, kibocsájtó származási közösségének hagyományait. (Gulyás 2021) A válaszadóknak elenyésző része gondolta úgy, hogy a sikeres integráció csak a roma/cigány identitás tagadásával, a kibocsájtó származási közösségének hagyományaival való szakítással érhető el. (Gulyás 2021) A roma/cigány diplomások túlnyomó többsége tehát a szelektív akkulturációra támaszkodik: fontosnak tartanak bizonyos, általuk a roma/cigány kulturális hagyományként azonosított kulturális elemek tiszteletben tartását és megőrzését, miközben igyekeznek megfelelni a többségi társadalom normáinak. (Gulyás 2021; Kotics 2023) Sokan közülük úgy nyilatkoztak, hogy életükben csak néhány, különösen fontos hagyományt őriznek, de identitásuk meghatározó eleme továbbra is a roma/cigány identitás – gyakran a „kortárs roma kultúra” (pl. zene, művészet) megélése révén. (Gulyás 2021) Ez a stratégia összhangban van Durst és Bereményi (2022) megállapításával is, miszerint a felfelé törekvő roma/cigány „értelmiségiek” nem a teljes asszimiláció, hanem egy sajátos kisebbségi mobilitási stratégia, amely egyszerre foglalja magában a többségi társadalomhoz való szelektív alkalmazkodást és az etnikai identitás büszke vállalását. (Kotics 2023; Durst – Bereményi 2022) Ennek fontos elemei közé tartozik: egy középosztálybeli roma/cigány identitás kialakítása (amelyben romának lenni pozitív érték), az alulról szerveződő roma szervezetek és oktatási programok létrehozása, valamint a származási közösségnek való „visszaadás” gyakorlata – például sok roma/cigány diplomás a segítő szakmák (tanárok, szociális munkások stb.) mellett dönt, hogy támogassa hátrányos helyzetű közösségeit. (Durst – Bereményi 2022; Kotics 2023) Ezek a stratégiák alapvetően meghatározzák a magyarországi roma/cigány diplomások társadalmi helyzetét, amire fentebb már utaltam: az integrációra való törekvésüket

gyakran a permanens liminalitás állapota kíséri. (Turner 2002; Gulyás 2021) Ez az állapot komoly identitásproblémák forrása is lehet, hiszen hiányoznak azok a közösségi gyakorlatok és támogató keretek, amelyek segíthetnék az egyéneket az egyik státusból a másikba való átmenetben. (Gulyás 2021) Így a roma/cigány diplomások gyakran kénytelenek a saját maguk megküzdési stratégiáit kidolgozni. A roma/cigány diplomások identitása tehát egy dinamikus, interaktív folyamat eredménye, amelyet a családi háttér, a társadalmi környezet és a megtapasztalt intézményi lehetőségek alakítanak. (Gulyás 2021) Ez az interszekcionális identitáskomplexum – amelyben az etnikai hovatartozás kölcsönhatásba lép a társadalmi nemmel, az osztállyal, a családi státusszal stb. – meghatározza, hogy felnőttként ki milyen identitásstratégiát és értelmiségi szerepet választ. (Müllner 2023; Gulyás 2021)

Tanárképzés és roma identitás – Az oktatás szerepe a roma fiatalok önazonosságának alakításában

A pedagógusképzésben a roma/cigány identitás és kultúra alapos ismerete kiemelkedő fontosságú. A roma tanulókkal való sikeres pedagógiai munka egyik kulcsa a leendő tanárok megfelelő felkészítése és érzékenyítése. (Kende 2013; Biczó – Szabó 2023) A kutatások azt mutatják, hogy a tanárok felkészületlensége és a rejtett előítéletek akadályozhatják a roma/cigány gyerekek iskolai integrációját. (Kende 2013) Ezért a pedagógusképzésben elengedhetetlen az ilyen irányú ismeretek oktatása, amely a pedagógusjelöltek szemléletformálását és az elfogadó attitűdök kialakítását szolgálják, miközben konkrét gyakorlati ismeretekkel is ellátja őket. (Biczó 2019a) A „Kik vagyunk... és miért?” című dokumentumfilm-sorozat élettörténeti portréi hatékony eszközként használhatók ennek elérésében: árnyalják a roma/cigány közösségekről alkotott sztereotip képet, és hiteles betekintést nyújtanak a roma/cigány fiatalok értelmiségivé válásának útjába és identitáskonstrukcióik alakulásába. (Biczó – Dallos 2015) Jelen írás egyik célja éppen az, hogy bemutassa, miért kulcsfontosságú a roma/cigány identitások és stratégiák megértése a pedagógusképzésben (vö. Gulyás 2021), és hogyan támaszkodhatunk a „Kik vagyunk mi... és miért?” című dokumentumfilmek narratíváira ennek megértésnek a kialakításához.

Ahogy fentebb már utaltam rá, a köznevelés és az iskolai interakciók jelentős szerepet játszanak a roma/cigány fiatalok identitásának kialakításában.

A gyermekkorban szerzett normák és tapasztalatok nagymértékben befolyásolják, hogy a fiatalok mennyire érzik magukat megbecsültnek vagy megbélyegzettnek roma/cigány identitásuk miatt. A dokumentumfilmek arra is rávilágítanak, hogy a roma/cigány fiatalok iskolai tapasztalatai nagy hatással vannak iskolai pályafutásukra és önazonosságuk alakulására. Kotics József (2023) rámutat, hogy a szegregált, mélyszegénységben élő roma/cigány családokban felnövő gyermekek korai szocializációs mintái gyakran eltérnek a nem hátrányos helyzetű, többségi középosztálybeli családokétól. Sok mélyszegénységben élő roma/cigány gyermek körében a család élethelyzetéből adódóan a mindennapi tevékenységekbe ágyazott tanulás (Somlai 1997) dominál, míg az olyan közvetlen kognitív fejlesztő gyakorlatok, mint a rendszeres meseolvasás vagy a tudatos iskolai felkészülés, kevésbé tud fontos szerepet játszani. (Kotics 2023) Ennek eredményeként az iskolába lépésükre a mélyszegénységben élő roma/cigány gyermekek szocializációs mintái gyakran eltérnek többségi társaikétól: szocio-emocionális mintáik, nyelvi és információfeldolgozási készségeik nem feltétlenül úgy fejlődnek, ahogyan azt az iskola elvárja. (Kotics 2023) Nem arról van szó, hogy a roma gyerekek kevésbé tehetségesek – élethelyzetükből és szociokulturális háttérükből adódóan más típusú ismereteket és készségeket halmoznak fel, mint amilyeneket az iskolarendszer elvár. (Kotics 2023) A pedagógusokon múlik, hogy felismerjék ezt a különbséget és érzékenyen reagáljanak rá. Ha nincsenek tisztában a mélyszegénységben élő roma/cigány tanulók eltérő kiindulási háttérével, könnyen félreértelmezhetik a gyermek viselkedését vagy teljesítményét, és ez akár negatív minősítésekhez és önbeteljesítő jóslatokhoz is vezethet, amit nem gyakran a roma/cigány kultúra sajátosságaként értelmeznek.

A „*Kik vagyunk mi... és miért?*” című dokumentumfilmek segíthetnek a leendő pedagógusoknak megismerni a roma/cigány fiatalok gyermekkori szocializációs környezetét és sajátosságait. A filmes portrékban gyakran szerepel a szereplők családi háttere: például a fiatalok szüleinek iskolázottsága, az általuk közvetített értékek, hogy voltak-e otthon könyvek, támogatták-e a továbbtanulást, vagy éppen ellenkezőleg, a mindennapi élet küzdelmeiben másodlagos volt-e az oktatás. Az egyik filmben a főszereplő elmeséli, hogy édesanyja analfabéta volt, ezért már kiskorától kezdve ő vigyázott a testvéreire és vezette a háztartást; amikor elkezdte az iskolát, eleinte nagyon nehezen alkalmazkodott

a tananyaghoz, mert otthon nem voltak könyvei. (Biczó – Szabó 2023) Egy másik résztvevő viszont arról számol be, hogy bár szegény családból származott, édesapja minden este megkérte, hogy készítse el a házi feladatát, és azt mondta neki, hogy tanuljon – ez a szülői példakép és a tanulást támogató hozzáállás kulcsszerepet játszott abban, hogy végül leérettségizett. (Kotics 2023) Az ilyen részletek segítenek a tanárjelölteknek megérteni, hogy a roma tanulók iskolai viselkedése és teljesítménye mögött gyakran összetett okok állnak. Gyakran a hagyományos családi szocializációból érkezők számára az iskola kettős kihívást jelent: nemcsak tanulniuk kell, hanem egyúttal alkalmazkodniuk is kell az új normákhoz. (Kotics 2023) Az egyik dokumentumfilmben például egy roma lány elmeséli, hogy a falujában „természetes” volt, hogy a lányok 16–17 évesen férjhez mennek, ő azonban a továbbtanulás mellett döntött, ezért otthon bizonyos fokú kiközösítéssel szembesült. (Gulyás 2021) Az ilyen történetek esettanulmányként szolgálnak a kultúrák közötti összeütközések szemléltetésére, és arra tanítják a pedagógusjelölteket, hogy legyenek érzékenyek a diákjaik eltérő szocializációs háttérére. A gyermekkori szocializáció hagyományos és modern modelljeiről szóló elméleti keretet Somlai Péter (1997) klasszikus munkája adja, a dokumentumfilmek pedig szemléletesen illusztrálják Somlai modelljeinek kortárs megnyilvánulásait. Így a pedagógusjelöltek egyszerre láthatják a nagy elméleti összefüggéseket és a konkrét egyéni sorsokat, ami elősegíti a mélyebb megértést és az empátiás készségek fejlődését. (Biczó – Szabó 2023) Összefoglalva, a roma/cigány identitások és kultúrák megértése a pedagógusképzésben nem csupán elméleti kérdés, hanem *gyakorlati szükségesség*, amely alapvetően befolyásolja a jövőbeli iskolai integráció sikerét. (Biczó – Szabó 2023)

Dokumentumfilmek mint pedagógiai eszközök – A roma fiatalok elbeszélései és azok oktatási relevanciája

A „*Kik vagyunk... és miért?*” sorozat epizódjai pedagógiai szempontból nagyon hatékony eszközök az identitáskategóriák és a társadalmi integráció kérdéseinek érzékeny bemutatására. A filmek személyes történeteken keresztül szemléltetik a roma identitás sokféle formáját (Szabó 2019), és konkrét példákön keresztül teszik hozzáférhetővé az identitásképzés komplex folyamatát és az asszimiláció dilemmáit, amelyeket elméleti szinten tárgyaltunk.

(Szabó 2019) A dokumentumfilmek szereplői – fiatal roma/cigány diplomások vagy a diplomaszerezés útján álló roma/cigány fiatalok – saját élettapasztalataikról, identitásváltozásaikról, az integráció nehézségeiről és sikereiről beszélnek a kamerák előtt. Az egyik epizód egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kisvárosban, Nagyecsedben játszódik, és egy ott élő fiatal oláh-cigány nő, Tímea élettörténetét meséli el. Történetében szemléletesen jelenik meg a roma/cigány identitás belső sokszínűsége: Nagyecsedben két különböző roma közösség – az oláh-cigányok és a romungró cigányok – élnek egymás mellett, a település eltérő részén. Míg a romungró cigány családok egy része a település szélén lévő szegregált cigánytelepeken koncentrálódik, addig az oláh-cigány közösség tagjai többnyire szóróványosan telepednek meg a magyar többségű utcákban, és napi szinten érintkeznek a nem roma/cigány lakossággal. (Biczó – Szabó 2023) Az oláh-cigány közösség erős hagyománytudattal rendelkezik: még mindig beszélik a romani nyelvet és büszkén őrzik cigány szokásaikat, de a változás igénye már a fiatalabb generációk körében érezhető. (Szabó 2019) A film bemutatja, hogy a korábban a nők viselkedését és szerepét szigorúan meghatározó hagyományos normák fokozatosan lazulnak: Tímea, a film főszereplője pedagógiai asszisztensként dolgozik a helyi általános iskolában, és munkája révén naponta „átlépi a határokat” az életét keretező eltérő világok (a hagyományos családi környezet, a többségi intézmény munkahelye és a „cigánytelep”) között. (Szabó 2019) Tímea személyes példája rávilágít arra, hogy a különböző identitáskategóriák hogyan ütköznek és hogyan egyeztethetők össze: büszke az oláh-cigány gyökereire és hagyományaira, ugyanakkor a mindennapokban alkalmazkodnia kell a többség elvárásaihoz, ha sikeres akar lenni a munkájában és a szélesebb szakmai közösségben és társadalomban. A film részletesen ábrázolja ennek a „köztes létnek” a kihívásait: Tímea a közösségében elsőként vállalt közéleti szerepet (iskolai munka), ami bizonyos távolságot teremt közte és hagyományosabb rokonai, ismerősei között, ugyanakkor a többségi környezetben meg kell küzdenie a roma/cigány származásával szembeni előítéletekkel. Az ő élettörténete szemléletes példája annak, hogy miként zajlik egy roma/cigány értelmiségi identitásának „újráépítése”: hogyan válik egy tradicionális oláh-cigány lány a többségi oktatási intézmény megbecsült tagjává anélkül, hogy teljesen feladná kibocsájtó származási közösségének identitását és hagyományait. A néző nemcsak Tímea személyes fejlődését követheti

nyomon, hanem annak a helyi társadalmi közegnek az átalakulását is, amelyben él: a film megmutatja, hogy a többségi–kisebbségi együttélés normái mindkét fél kölcsönös alkalmazkodásával változik, és hogy az egyéni ambíciók (pl. egy fiatal nő kariervágya) visszahatnak a közösség hagyományaira és értékeire. (Szabó 2019) Ily módon ez a dokumentumfilm egyszerre közvetít ismereteket a roma/cigány identitás újra értelmezéséről és az integrációs folyamatokról, ugyanakkor érzelmileg is bevonja a nézőt, ezáltal növelve a megértést.

Egy másik epizód, „A lányok filmje” az identitás és az előítéletek témáját járja körül négy egyetemi barátnő történetén keresztül, különös tekintettel a roma és nem roma identitás kereszteződésére. A négy fiatal nő közül, akik a Lippai Balázs Roma Szakkollégium találnak egymásra, kettő roma/cigány származású, kettő pedig a többségi társadalom tagja. A film narratívája az ő különböző nézőpontjaikat szövi át. (Szabó 2019) A négy lány nyíltan beszél arról, hogyan határozza meg őket a családi háttér, a lakóhely, a társadalmi státusz, az iskolai irányultság és roma/cigány és/vagy nem roma/cigány identitásuk. (Szabó 2019) Mind a négyen leírják életük fontos elemeit – szüleik iskolai végzettségét, életkörülményeit, barátságait és jövőbeli ambícióit –, és beszélnek a roma/cigány identitás vagy a többségi csoporthoz tartozással kapcsolatos tapasztalataikról is. (Szabó 2019) A film érdekessége, hogy megmutatja, hogy a roma/cigány identitás elfogadása vagy elutasítása nem csupán egyéni döntés kérdése, hanem nagymértékben függ a környezeti hatásoktól is. A roma/cigány szereplő saját bevallása szerint romaként/cigányként határozza meg önmagát, bár családjuk integrációs stratégiái eltérőek: egyikük nagyrészt elhagyta a hagyományos roma/cigány szokásokat és nyelvhasználatot, míg a másik az asszimiláció fő irányaként a nyelvet veszítette el. (Szabó 2019) Mindketten arról számolnak be, hogy romának/cigánynak vallják magukat, annak ellenére, hogy fiatalkorukban erős rasszizmussal szembesültek: Egyiküket nyíltan megsértették etnikai alapon egy baráti konfliktus során, a másikat pedig már az általános iskolában diszkriminálták tanárai – ez olyan mély nyomot hagyott benne, hogy felnőttként félt attól, hogy ha egy nem roma párt választ, akkor a nem roma/cigány párjának rokonai elutasítják őt. (Szabó 2019) A másik két, nem roma lány története azt mutatja, hogy a roma/cigány identitással kapcsolatos előítéletek és dilemmák a többségi fiatalok világában jelen vannak. Az egyikük őszintén beszél arról, hogy a rasszista diskurzus

«természetes» volt egykori barátai körében, aminek csak utólag ismerte fel a problematikusságát. (Szabó 2019) A négy fiatal nő története a roma szak-kollégium elfogadó légkörében fonódik össze, ahol – mint a filmből kiderül – lehetőségük nyílt arra, hogy egy szoros barátságot alakítsanak ki egymással. Ez a „kultúrák közötti környezet” lehetővé tette számukra, hogy nyíltan megosszák identitásuk különböző aspektusait és múltbéli sérelmeiket. Vagyis kölcsönösen formálják egymás nézőpontját és identitását. A roma/cigány fiatalok számára a közös élmények és a támogató barátság megerősítést jelentenek abban, hogy nincsenek egyedül a kirekesztés elleni küzdelmükben, míg a többségi szereplők – a barátság révén – empatikusabban viszonyulnak a roma/cigány közösségekhez, és kritikusabban viszonyulnak korábbi előítéleteikhez. (Szabó 2019) A film didaktikai tanulsággal is szolgál: a fiatalok elbeszélései azt üzenik, hogy a nyílt kommunikáció és az integratív intézményi keretek (mint például az integrált iskolai környezet) képesek feloldani az eltérő kultúrák közötti bizalmatlanságot, és elősegítik egy befogadóbb környezet kialakulását, ahol az identitás számos összetevője szabadabban kifejezhető. (Szabó 2019) A film zárásaként a néző számára világossá válik, hogy a rasszizmus és az előítéletekkel való szembesülés hatást gyakorolt az összes érintett fiatal életére, de egy integrált környezetében ezek a traumák feldolgozhatók, és valódi baráti kötelékek alakulhatnak ki a különböző háttérű fiatalok között.

A dokumentarista életelbeszélések nemcsak személyes tanúságtételek, hanem tágabb értelemben rendkívül fontos társadalmi kérdéseket feszegetnek és vetnek fel. A szereplők identitáskeresése és a nyilvánosság elé tárt történeteik példaként szolgálnak a nézők számára, és kihívást jelentenek a társadalom számára, megmutatva a cigány/roma identitás pozitív megélésének lehetőségét. (Müllner 2023) Ily módon a filmek aktívan hozzájárulnak a romákról/cigányokról alkotott sztereotíp médiaképek megváltoztatásához is: érvénytelenítik a negatív előítéleteket, és hiteles képet nyújtanak a többségi és kisebbségi nézők számára egyaránt. (Biczó – Dallos 2015) Pedagógiai szempontból ezek a filmek nagy jelentőséggel bírnak az identitáskonstrukció és a társadalmi befogadás megértésében és előmozdításában. Azzal, hogy személyes sorsokat és élettörténeteket hoznak közelebb a többségi nézők számára, árnyalják a romaságról/cigányokról alkotott képet, lebontva a homogén és gyakran stigmatizáló sztereotípiákat.

(Szabó 2019) A roma/cigány szereplők küzdelmeinek bemutatásával tudatosíthatják a nézőkben a társadalmi előítéletek konkrét következményeit az egyénekre és a roma/cigány közösség egészére nézve, ezáltal fejlesztve az empátiát és a reflektív gondolkodást. (Szabó 2019) A filmnézés és az azt követő beszélgetések abban is segíthetnek, hogy a többségi csoport tagjai tudatosítsák saját kiváltságos helyzetüket, az úgynevezett „fehér kiváltság” létezését, ami kritikus önvizsgálatra készítheti őket. (Müllner 2023) Ily módon a dokumentumfilmek hozzájárulhatnak a többségi társadalom körében olyan attitűd kialakulásához, amelyben a néző felismeri saját felelősségét a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében és a párbeszéd előmozdításában. (Müllner 2024) Ugyanakkor ezek a filmek a roma/cigány közösséghez tartozó nézők számára is fontos üzenetet hordoznak: a képernyőn megjelenő roma/cigány fiatalok roma identitásuk megélésével kapcsolatos tapasztalatok megerősíthetik roma/cigány fiatalokat abban, hogy az olykor roma/cigány identitásuk miatt megélt atrocitások sok kortársukat is érinti, amelynek feloldásához inspirációt kaphatnak filmekből és segíthetik őket saját védekező rendszerük kialakításában. Nem véletlen, hogy a *„Kik vagyunk... és miért?”* című filmsorozat alkotóinak szándéka szerint ezek a történetek a roma közösségek belső köreiben is inspirációként szolgálhatnak, a hiteles érvényesülés útjait és mintáit mutatva. (Szabó 2019) A roma/cigány identitások sokrétűségét bemutató dokumentumfilmek pedagógiai értéke abban rejlik, hogy a tudományos diskurzusban vizsgált jelenségeket (identitáspluralizmus, kisebbségi lét, asszimilációs dilemmák stb.) „élő valóságként” mutatják be. Ezáltal a nézők – legyenek azok tanárjelöltek, középiskolások vagy a szélesebb nyilvánosság tagjai – mélyebben megérthetik az identitáskonstrukció folyamatát és a társadalmi integráció kihívásait, ami hosszú távon a közösségek közötti párbeszéd és a toleráns együttélés feltételeinek javítását szolgálja. (Kotics 2020; Szabó 2019) A dokumentumfilmeket interaktív tanítási módszerekkel célszerű kombinálni a pedagógusképzésben annak céljából, hogy növeljük ezeknek a filmeknek a pedagógiai hatását. A filmek egyszerű vetítése helyett célszerű a látott élettörténeteket strukturált feldolgozó foglalkozások keretében megvitatni, lehetőséget biztosítva a hallgatók aktív részvételére és mélyebb reflexiójára. Egy ilyen hatékony feldolgozó módszer lehet például az *„identitás-térkép”* készítése. Ennek

lényege, hogy a film megtekintése után a hallgatók vizuálisan is megjelenítik a filmben látott szereplőket, és azonosítják azokat a kulcsfontosságú tényezőket, eseményeket vagy hatásokat, amelyek a szereplők identitásának formálódásában kiemelkedő szerepet játszottak (pl. diszkriminatív atrocitások, roma szakkollégiumok támogató szerepe, stb.). Az identitás-térkép segíti a hallgatókat abban, hogy komplex élettörténeti információkat rendszerezzenek, és rámutat arra is, hogy az identitás hogyan épül fel interszekcionálisan, többféle társadalmi tényező együttes hatására. (Gulyás 2021) A kiscsoportos feldolgozás során az oktató irányított tematikus kérdésekkel támogathatja a reflexiós folyamatot, például: „Milyen tényezők befolyásolták az adott szereplő identitásstratégiáját?” Több dokumentumfilm egyéni identitás-térképeinek összehasonlítása rámutathat bizonyos ismétlődő mintázatokra (például diszkrimináció megtapasztalása – visszahúzódás – majd fejlődés egy támogató közösség segítségével). Ezek a minták pedig jól összeköthetők a fentiekben már említett identitáskonstrukció hat kategóriájával (Gulyás 2021), amelyeket a hallgatók konkrét filmek vagy narratívák segítségével is megvizsgálhatnak.

Egy másik interaktív módszerként alkalmazható a „fogalom-térkép” is, amely során a hallgatók csoportbontásban dolgoznak konkrét fogalmakon, például: permanens liminalitás, köztes kitettség, diszkrimináció, szegregáció stb. A hallgatók feladata az, hogy ezekhez a fogalmakhoz konkrét eseteket, történeteket, szereplőket vagy narratívákat rendeljenek. A csoportok által készített bemutatókat követően egy közös, moderált vita keretében kerülhet sor annak átbeszélésére, milyen széles spektrumban hatnak ezek a tényezők az identitás formálódására. Ez a módszer nem csupán a fogalmak mélyebb megértését segíti elő, hanem a hallgatók elemzőképességét, kritikai gondolkodását is jelentősen fejleszti.

További értékes interaktív feldolgozási módszer a „reflexiós esszé”. Ennek keretében a hallgatók egy számukra különösen megragadó élettörténetet kiválasztva rövid reflexiós esszé formájában elemzik azt. Az írásukban összefoglalják az adott történetet, majd pedagógiai nézőpontból értelmezik, vizsgálva például, hogy milyen tényezők segítették vagy hátráltatták a főszereplő iskolai sikerességét, milyen szocializációs háttérből érkezett, hogyan küzdött meg a felsőoktatási környezet kihívásaival, és milyen fordulópontok fedezhetők fel identitásstratégiájában. (Somlai 1997) A reflexiós

esszében a hallgatók saját pedagógiai fejlődésükre, sztereotípiáikra, illetve a film által kiváltott esetleges szemléletváltozásokra is reflektálhatnak, különösen arra, mit tanultak mindebből saját tanári szerepük szempontjából.

A fenti interaktív módszerekkel a dokumentumfilmek nem pusztán passzív szemléletként, hanem a tanítási-tanulási folyamat szerves, aktív elemeként építhetők be a pedagógusképzésbe. Ennek eredményeképpen a hallgatók saját élményként dolgozzák fel a roma/cigány identitásokkal és integrációval kapcsolatos ismereteket, ami jóval hatékonyabb, mint a hagyományos tankönyvi tanulás. Az interaktív módszerek révén fejlődnek a hallgatók kulturális kompetenciái, empátiás készségei és kritikai gondolkodása, amelyek elengedhetetlenek a multikulturális osztálytermekben végzett hatékony pedagógiai munkához. (Gulyás 2021)

Összefoglalás és következtetések

A roma/cigány identitás és kultúra megértése kulcsfontosságú a társadalmi befogadás előmozdítása és a roma közösségek integrációjának hatékonysága szempontjából. Az etnikai identitás ebben az esetben egy dinamikus, kontextuális konstrukció, amelyet történelmi folyamatok, társadalmi hatások és egyéni élettörténetek alakítanak. A nyelvi, kulturális és életmódbeli sokféleséget figyelembe véve sokkal inkább indokolt többféle roma identitásról beszélni, mint egyetlen homogén egységről.

A kisebbségi lét sajátosságaiból fakadó aszimilációs nyomás gyakran vezet identitásbeli feszültségekhez, különösen a fiatal roma értelmiségiek körében, akik gyakran az állandó átmenet állapotában élnek. Mindazonáltal megfigyelhető, hogy az integrációs folyamatban a domináns stratégia nem az identitás feladása, hanem inkább a szelektív integráció, amely lehetővé teszi az aktív részvételt a többségi társadalomban anélkül, hogy elveszítené a roma kulturális örökséget. Ebben a folyamatban a roma identitás, mint pozitív érték megélése és megőrzése kiemelkedő jelentőségű.

Az oktatás, és különösen a tanárképzés döntő szerepet játszik abban, hogy a tanárok képesek legyenek reflektív módon viszonyulni a roma/cigány kultúrák összetettségéhez. Ehhez árnyalt és empátiás megközelítésre van szükség, amelyben a kulturális különbségek ismerete és tiszteletben tartása nemcsak elméleti elvárás, hanem a befogadó

tanítási gyakorlat előfeltétele. Az iskola inkluzívva tétele egyszerre szolgálja a roma/cigány tanulók társadalmi mobilitását és identitásuk erősítését, miközben hozzájárul a kulturális sokszínűség természetesebb elfogadásához a többségi társadalomban. (Biczó – Szabó 2023; Kotics 2024)

Végül a filmekben bemutatott életelbeszélések releváns példákat kínálnak az antropológiai és szociológiai szakirodalomban leírt roma identitás és integráció jelenségeire. A roma identitás felismerése és mélyebb társadalmi megértése nem pusztán erkölcsi kötelesség, hanem a társadalmi kohézió és a fenntartható együttélés előfeltétele. A hosszú távú integráció sikere attól függ, hogy a roma közösségek tagjai képesek-e olyan környezetben élni, ahol identitásukat nemcsak tolerálják, hanem a társadalom kulturális sokszínűségének elemeként elismerik és értékelik is. Ennek elősegítéséhez kulcsfontosságúak az olyan pedagógiai eszközök, mint a dokumentumfilmek és a tudományosan megalapozott érzékenyítő programok, amelyek elősegítik a kultúrák közötti párbeszédet és hozzájárulnak egy befogadóbb társadalom kialakításához.

Felhasznált irodalom:

- Biczó Gábor 2019a A Lippai Balázs Roma Szakkollégium alkalmazott társadalomtudományi kutatási programja, értékelése és a tevékenység elemzése. In Biczó Gábor (szerk.) *Térek és elméletek: a Lippai Balázs Roma Szakkollégium válogatott romológiai tanulmánygyűjteménye*. Didakt, Debrecen. 39–45.
- Biczó Gábor 2019b Kortárs oláh cigány női identitás-narratívák. In Frauhammer Krisztina; Pajor, Katalin (szerk.) *Emlékek, szövegek, történetek: Női folklór szövegek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 323–335.
- Biczó Gábor 2022 Sértődés, mint kulturálisan determinált magatartásgyakorlat: magyar-cigány együttélési helyzetek. *Korunk* 33:1, 33–41.
- Biczó Gábor – Dallos Csaba 2015: *Kik vagyunk... és miért?* dokumentumfilm-sorozat, I. sorozat. Lippai Balázs Roma Szakkollégium (AntRom Filmműhely). (<https://gygyk.unideb.hu/antrom-filmmuhely-filmek-kik-vagyunk-es-miert>)
- Biczó Gábor (szerk.); Szabó, Henriett (szerk.) 2023 *Sors/Képek: Roma életutak dokumentumfilmjei*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Lippai Balázs Roma Szakkollégium, Hajdúböszörmény.
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2023 *Roma életutak dokumentumfilmjei*. A „Kik vagyunk... és miért?” sorozat elméleti és gyakorlati elemzése. In Biczó Gábor – Szabó Henriett szerk. *Sors/Képek. Roma életutak dokumentumfilmjei*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar – Lippai Balázs Roma Szakkollégium, Hajdúböszörmény. 19–205.
- Binder Mátyás 2008 A roma nemzet – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 77. sz., 130–160.
- Binder Mátyás 2010 A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.
- Bocsi Veronika 2015 Roma szakkollégisták életút- és identitásvizsgálata. In Bocsi Veronika (szerk.) *Peremhelyzetben: romológiai írások* Didakt, Debrecen. 23–40.
- Durst Judit 2010 „Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekkel...”: etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségtermelő társadalom*. Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 173–194.
- Durst Judit – Bereményi Ábel 2023 „Úgy érzem, hazaérkeztem”: a mobilitás kisebbségi útja első generációs roma diplomásoknál. In Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.) *A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest. 189–229.
- Gulyás Klára 2021 *A magyarországi roma értelmiségiek szerepe a romák oktatási integrációjában és társadalmi befogadásában*. Doktori értekezés, EKKE, Eger.
- Jenkins, Richard 2005 *Social Identity* (2. kiadás) Routledge, London.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004 *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat, Budapest.
- Kende Ágnes 2013 Normál gyerek, cigány gyerek. Általános iskolai pedagógusok percepciója cigány gyerekekről, többségi-kisebbségi viszonyokról, együtt tanulásról. *Esély* 2. szám, 70–83.
- Kotics József 2020 *A cigány–magyar együttélés mintázatai*. Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest.

- Kotics József 2023: Kikerülés a stigmatizációból: Diplomás romák mobilitási útjai In Biczó Gábor – Szabó Henriett (szerk.) *Sors/Képek : Roma életutak dokumentumfilmen* Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Lippai Balázs Roma Szakkollégium, Hajdúböszörmény. 239–264.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin 2010 Roma Identities in Central, South Eastern and Eastern Europe. In Kychukov, Hristo–Hancock, Ian (Eds): *Roma Identity*. NGO Slovo, Prague. 39–52
- Müllner András 2023 A belső világ tevékeny megismerése: A „Kik vagyunk... és miért?”-sorozat identitás-szempontú elemzése. In: Biczó Gábor; Szabó Henriett (szerk.) *Sors/Képek: Roma életutak dokumentumfilmen*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Lippai Balázs Roma Szakkollégium, Hajdúböszörmény. 209–238.
- Neményi Mária – Szalai Júlia 2005 (szerk.): Kisebbségek kisebbsége: a magyarországi cigányok emberi és politikai jogai. *Új Mandátum*, Budapest.
- Oblath Márton (2006) A cigány kategória diszkurzív és történeti rekonstrukciója *Anthropolis* 3 : 1, 41–51.
- Pálos Dóra 2010 „Cigány” identitások nehézségei: egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély* 21: 2, 41–63.
- Somlai Péter 1997 *Szocializáció*. Corvina, Budapest.
- Szabó Henriett 2019 A dokumentumfilmek és a társadalmi integráció, In Biczó Gábor (szerk.) *Térségek és elméletek: a Lippai Balázs Roma Szakkollégium válogatott romológiai tanulmánygyűjteménye*. Didakt, Debrecen. 47–64.
- Turner, Victor W. 2002 *A rituális folyamat* (Struktúra és antistruktúra), Osiris, Budapest. (Osiris Könyvtár) (eredeti: Turner, V. W 1969: *The Ritual Process: Structure and AntiStructure* (Foundations of Human Behavior), Aldine de Gruyter, Hawthorne, New York).

A Mindenki van valami című dokumentumfilmből (AntRom Filmműhely, 2023)

A Családom nélkül soha című dokumentumfilmből (AntRom Filmműhely, 2020)

A „Valamit valamiért” című dokumentumfilmből (AntRom Filmműhely, 2018)